

VÖITLUS TARTU ÜLIKOOLI SEADUSE ÜMBER AASTAIL 1919—1925

Õ. Elango

Eesti NSV TA Ajaloo Instituut

Oktoobrirevolutsioon ja selle tulemusena toimunud rahvuslik vabanemine andis soodsad võimalused ka endise tsaari-Venemaa koosseisu kuulunud rahvastele kõrgema hariduse omandamiseks. Eesti kodanluse võimutsemise tingimustes hakkas rahvuslik kõrgem haridus teenima aga kodanluse klassihuviseid. Kodanlus vajab kõrgemaid koole oma riigi kindlustamiseks ja varustamiseks eriteadlastega, samuti oma natsionalistliku ideoloogia arendamiseks.

Töörahas ja demokraatlik intelligents, kelle mentaliteedi kujunemisele olid avaldanud mõju revolutsioonilised ideed, taotles kõrgema hariduse, samuti nagu alg- ja keskkhariduse alal, rea demokraatlike põhinõuete elluviimist: kõrgema hariduse vabastamist usu mõjust, kõrgemate koolide kuulumist ühtluskooli süsteemi, kusjuures nad oleksid oma korralduselt demokraatlikud ja rahvale võimalikult kättesaadavad ning õppetöö toimuks emakeeles. Meie ajalookirjanduses ei ole need taotlused käsitlemist leidnud, kui mitte arvestada mõningaid artikleid Sotsiaal-Filosoofilise Üliõpilaste Seltsi ja tema taotluste kohta.¹ Seega on käesoleva artikli eesmärgiks analüüsida Tartu Ülikooli kui Eesti kõrgema hariduse peamise allika seaduse väljatöötamise (1919—1925) ümber arenenud võitlusi, milles väljendusid intelligentsi ühe osa demokraatlikud taotlused.

Pärast Veebruarirevolutsiooni ei õnnestunud rahvuslikul intelligentsil kõrgema hariduse alal midagi saavutada, kuigi ei sõnandatud taotleda enam kui soome-ugri osakonna asutamist Tartu Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonnas.

Teed ja võimalused Tartu Ülikooli demokratiseerimiseks avas alles Oktoobrirevolutsioon. Tartu bolševistliku ajalehe «Edasi»

¹ V. Joakimov. Progressiivsest üliõpilasliikumisest Tartus Esimese maailmasõja järgse revolutsioonilise kriisi aastail (1920—1925). — Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Eesti NSV ajaloo küsimusi II. Tartu, 1961.

veergudel kritiseeriti nüüd senise Tartu vene ülikooli korraldust ja leiti, et uus ülikool peab seisma rahvuslikul alusel, arvestama rahvuslikke iseärasusi, kaotama rahvusliku rõhumise ülikoolist.²

Tartu Ülikooli üliõpilaste vanematekogu võttis 1918. a. jaanuaris vastu otsuse astuda ühendusse hariduse rahvakomissari- riga, et ülikooli tegevust töötajate laiade hulkade huvidele vasta- valt ümber korraldada. Ülikooli professorite reaktsiooniline osa eesotsas rektor Pustorosleviga tagandati ülikooli juhtimiselt.³ Üli- kooli põhjalikku reorganiseerimist aga takistas Saksa imperialis- tide pealetung.

Saksa okupatsiooni päevil 1918. a. Tartu Ülikooli kui vene õppeasutuse tegevus likvideeriti ja ta muudeti saksa ülikooliks (saksa õppekeele ja õppejõududega). Endised ülikooli õppejõud suundusid peaaegu täies koosseisus Voroneži, kuhu juba varem sõja tõttu oli evakueeritud ülikooli varandusi. Kaasa sõitis ka rohkesti eesti üliõpilasi.⁴

Enamik eesti rahvusest üliõpilasi boikoteeris saksastatud üli- kooli. Kui Saksa okupatsioonivõim novembris 1918 kokku varises ja võimu üle andis Eesti kodanlikule Ajutisele Valitsusele, pöörd- us Tallinna Eesti Üliõpilaste Ring 20. novembril memorandum- miga haridusministri poole. Ringi kuulusid üliõpilased Petro- gradi, Moskva, Tartu ja Riia eesti üliõpilasorganisatsioonidest. Memorandumis nõuti Tartu saksa ülikooli viibimatut ülevõtmist ja reorganiseerimist eesti ülikooliks. Ülikooli ülevõtmise komis- joni soovitati eesti teadlased H. Reichenbach (= Riikoja), A. Bek- ker, P. Kogermann, O. Rootsmann, J. Piiper, J. Sarv, H. Kopp- el jt. Märgiti, et «ülikooli sisemine korraldus olgu autonoomsel alusel»⁵.

1. dets. 1918 koostati akt Tartu Ülikooli üleandmise kohta Armeeoberkomando 8 poolt määratud juhataja hauptmann Helf- ritzi käest Eesti kodanlikele võimudele.⁶ Ajutise Valitsuse otsu- sega nimetati Peeter Põld (1878—1930), kes oli eesti kodanluse tähtsamaks hariduspoliitiliseks ideoloogiks ja ühtlasi esimeseks haridusministriks, Tartu Ülikooli ajutiseks hooldajaks ehk kura- toriks. Ülikooli ja tema arvukate asutuste tegelikuks ülevõtmi- seks moodustati eriline ülikooli ülevõtmise komisjon.

Samal ajal aga arenes Eestis klassisõda ning küsimus, kes hakkab ülikooli korraldama, kas kodanlus või töörahvas, jäi veel mõneks ajaks lahtiseks. 19. dets. 1918 jõudsid pealetungiva Punaarmee osad Tartu alla ning Tartu kuulus mitme nädala väl-

² Tartu «Edasi», 1917, 18. detsember.

³ M. Petrov. Oktoobrerevolutsioon ja rahvahariduse ümberkorraldamine Eestis aastail 1917—1918. — «Nõukogude Õpetaja», 1957, 19. oktoober.

⁴ «Tööline», 1918, 9. oktoober.

⁵ ENSV ORKA (=Eesti NSV Oktoobrerevolutsiooni ja Sotsialistliku Üles- ehitustöö Riiklik Keskarchiiv), f. 1108, nim. 5, s.-ü. 4, l. 1—2.

⁶ Sealsamas, l. 11.

tel Eesti Tööraha Kommuuni koosseisu. P. Põld pidas paremaks Tartust lahkuda. Ülikooli asjade ajamiseks andis ta volituse matemaatikaõpetajale Jaan Sarvele.⁷

J. Sarv oli vabameelsusega silma paistnud juba 1917. a. suvel, mil ta esines avaliku kirjaga⁸ teise rahvahariduse kongressi enamuse otsuse vastu jätta usuõpetus tulevase Eesti kooli õppeainete hulka. Seepärast tegi ka Eesti Tööraha Kommuuni Nõukogu valitsuse -liige A. Vallner Tartus viibides korralduse J. Sarve kui «iseseisvalt ja teaduslikult mõtleva teadlase» Tartu Ülikooli ajutiseks juhatajaks nimetamise kohta. Kõigis ülikooli asjus tuli pöörduda J. Sarve poole.⁹

Valiti ülikooli töölisnõukogu. Töötati välja esimene eesti rahvusliku ülikooli põhikirj: J. Sarv koostas hariduse rahvakomissari korraldusel nn. üleüldiste määruste kava, milles on öeldud, et teaduskondades ja instituutides on töö- ja asjaajamiskeeleks kõigepealt eesti keel. Esmakordselt ülikooli ajaloo nähti ette professorid eesti keele, eesti kirjanduse ja soome-ugri keelte alal. Ka ülikooli toimetised otsustati avaldada eesti keeles. Hariduse rahvakomissari korraldusel hakati kohe läbi rääkima vastavate spetsialistidega, kes oleksid võinud tulla arvesse eesti keele, eesti kirjanduse ja soome-ugri keelte õppejõududena, kõigepealt J. V. Veskiga¹⁰. Seega astus nõukogude võim esimesena reaalseid samme vastavate õppetoolide loomiseks Tartu Ülikoolis ning nende täitmiseks.

Pärast Eesti Tööraha Kommuuni sõjalist lüüasaamist asus P. Põld uuesti ülikooli asju ajama. Märtsis 1919 loodi ülikooli uuestiavamise eeltööde komisjon, mille esimeheks oli P. Põld, liikmeiks teadusharude esindajad (A. Schulzenberg ja R. Bernakoff Eesti Arstide Seltsist, J. Lill ja H. Metsapa farmatseutide päeva poolt, J. Varik usuteadlasena, J. Ostrat õigusteadlasena, J. Jõgever, V. Grünthal ja A. Sildnik ajaloo-keeleteadlastena, J. Lang, H. Reichenbach (=Riikoja), K. Treffner ja A. Pukksepp matemaatikute ja loodusteadlastena, E. Juhanson Tartu linnanõunikuna, K. Laagus ülikooli majandusnõunikuna ja üliõpilaste esindajad (V. Krull, K. Tüür, H. Visnapuu)). Selle komisjoni esimesel koosolekul¹¹ 16. mail 1919 fikseeriti ülikooli tegevuse põhisuunad: 1) teaduste edendamine, 2) noorsoo teaduslik kasvatus, 3) kõrgema haridusega tegelaste ettevalmistamine ühiskonna teenimiseks. Teisel koosolekul¹² 26. mail 1919 arutati õppejõu-

⁷ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 4, l. 16.

⁸ «Postimees», 1917, 3. juuli.

⁹ Tartu «Edasi», 1919, 4. jaanuar.

¹⁰ P. Ariste. Eesti keele ja soome-ugri keelte õpetamisest ja uurimisest Tartu ülikoolis 1802—1952. — «Looming», 1952, nr. 9, lk. 1033—1034.

¹¹ ENSV RAKA (=Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv), f. 2100, nim. 4, s.-ü. 1, l. 1.

¹² Sealsamas, l. 2.

dude küsimust. Jõuti otsusele, et kuna oma rahva hulgast on raske, isegi võimatu vajalikku arvu vastava teadusliku ettevalmistusega õppejõude leida, võiks kutsuda sobivaid isikuid Sak-samaalt, Venemaalt ja Soomest. Eriti soovitavaks tunnistati Soome teadlaste kutsumine, kes suudaksid eesti keele kergesti omandada. Ülikooli õppe- ja asjaajamise keeleks tunnistati eesti keel, tingimusel, et esialgu võiks abikeeltena kasutada ka teisi keeli.

Ülikooli uuestiavamise komisjoni koosolekul 8. juulil 1919, millest võttis osa ka haridusminister J. Kartau,¹³ arutati teaduskondade korraldust. Komisjon kaalus küsimust, kas jääda senise ajalooliselt väljakujunenud jaotuse juurde või luua uue ülikooliga ka teaduste uus jaotus, nagu seda soovitas J. Sarv. Tema kava järgi pidi teaduste klassifikatsiooni põhimõttel loodama järgmised teaduskonnad: 1) matemaatika-füüsika-, 2) astronoomia-geoloogia-, 3) bioloogia- ja 4) sotsioloogiateaduskond (ökoonoomia, teaduste teooria, kunst, õigus, sotsioloogia). Põllumajandus- ja loomaarstiteadust pidi õpetatama ülikooli juurde kuuluvates praktilistes instituutides.¹⁴ Võrreldes Tartu Ülikooli viie endistelt aegadelt päranduseks saadud teaduskonnaga (usu-, õigus-, ajaloo-keele-, füüsika-matemaatika- ja arstiteaduskond), oli J. Sarve kava suurimaks erinevuseks usuteaduskonna puudumine. Haridusminister J. Kartau pooldas J. Sarve kava, P. Põld kui hariduselt teoloog ja usulise maailmavaatega isik arvas, et «tuleb selle fakulteetide korralduse juurde jääda, mis üldiselt maksev on»¹⁵. Komisjoni liikmeist ühed pooldasid usuteaduskonda, teised olid vastu, viidates neile raskustele, mis tekivad mitme usutunnistuse olemasolust, kuna kõiki ei olevat võimalik rahuldada. Usuteaduskonna küsimus jäi ülikooli uuestiavamise komisjonis häälte lahkumineku tõttu otsustamata.¹⁶ Uue kava autor J. Sarv ise ei saanud neist vaidlustest osa võtta, kuna ta oli komandeeritud viieks kuuks välismaale sealsete ülikoolide korraldust tundma õppima ja end oma erialal täiendama.¹⁷

Haridusministri ja mõnede ülikooli uuestiavamise komisjoni liikmete kõhklused usuteaduskonna küsimuses ärritasid reaktsioonilisi kodanlikke ringkondi. Asutava Kogu liikmed J. Lattik, J. Raamot, N. Kann ja J. Teemant, kes kuulusid kristliku rahvaerakonna ning Maaliidu rühma, esitasid 26. juulil 1919 peaministrile mär-gukirja,¹⁸ milles nad mainisid, et asjale lähedal seisvate ring-

¹³ J. Kartau (sotsiaaldemokraat) oli haridusministriks 1919. a. maist novembrini.

¹⁴ Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929. Tartu, 1929, lk. 13—14.

¹⁵ ENSV RAKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 1, l. 5.

¹⁶ Sealsamas, l. 3.

¹⁷ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 4, l. 40.

¹⁸ Sealsamas, l. 158—160.

kondade poolt olevat mõista antud, et usuteaduskonna avamine üldse küsitavaks jääb või koguni eitavalt otsustatakse. Usuteaduskonnal aga olevat mitu korda suurem tähtsus, kui et selle saatust tohiks otsustada mõne üksiku poliitilise partei (s. t. sotsiaaldemokraatia) seisukohalt. «Usuteaduskonna kaotamisega läheks usuelu juhtimine harimata kätte... rahuldamata inimeste parved ei leiaks ühtegi väljapääsuteed — nad hakkaks õõnestama riigi alustugesid, pidades süüdlaseks riiki, kes nende usuelu ei ole osanud õigetesse jälgedesse juhtida,» kirjutasid märgukirja autorid. Nad juhtisid tähelepanu sellele, et usuteaduskonnad on Lääne-Euroopa ülikoolides kõige vanemad ja ikka lahutamata osadena teiste teaduskondade seas püsinud, ja palusid peaministrit korraldust teha, et Tartu Ülikooli usuteaduskond saaks võimalikult pea avatud samasugustel alustel nagu teisedki teaduskonnad.

Peaminister O. Strandman andis asja haridusministrile edasi, kes oma vastuses¹⁹ peaministrile 19. aug. 1919 asus seisukohale, et usuteadlaste ettevalmistamist Tartu Ülikoolis tuleb tingimata võimaldada, kuna selleks olevat mitmed väga mõjuvad põhjused. Nii ei osutunud sotsialistist haridusministri seisukohad järjekindlaks. Mõjuvaks argumendiks, millega kiriklased mõjutasid haridusministrit, olevat olnud asjaolu, et kirikul tuleks muidu õpetajate koolitamiseks saata noori inimesi välismaale, nimelt Saksa- maale, see aga ei oleks riiklikust ega rahvuslikust seisukohast soovitav.²⁰ Iseseisva teaduskonna avamise vajaduses haridusminister J. Kartau siiski kahtles, arvates, et usuteadlaste ettevalmistamist võib korraldada ka ajaloo-filosoofiateaduskonna vastavas osakonnas, kuna see «loomulikult üldisel ajaloofilosoofilisel pinnal peab sündima».²¹

14. juulil 1919 oli ülikooli uuestiavamise komisjoni asemele asutatud uus organ — ülikooli ajutine nõukogu, mille moodustasid P. Põlluga eesotsas teaduskondade ajutised dekaanid (N. Maim, J. Jõgever, J. Piiper, P. Köpp, A. Schulzenberg ja Veterinaaria Instituudi endine rektor Happich). Ajutise nõukogu ülesandeks oli välja töötada ülikooli korraldus, mille põhjal saaks töötada seni, kuni Asutav Kogu kinnitab ülikooli seaduse.²² 19. aug. 1919 palus haridusminister ülikooli ajutist nõukogu seisukohta võtta, kas tuleks usuteadlaste ettevalmistamiseks asutada iseseisev teaduskond või piirduda autonoomse osakonnaga filosoofiateaduskonna juures.²³ Ülikooli ajutises nõukogus tunnistati iseseisva usuteaduse fakulteedi avamine tarvilikuks.²⁴ Et ülikooli

¹⁹ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 4, l. 161.

²⁰ Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929, lk. 122.

²¹ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 4, l. 161.

²² Sealsamas, l. 110.

²³ Sealsamas, l. 203.

²⁴ Sealsamas, l. 217.

ajutine nõukogu oli oma koosseisult eelmisest ülikooli uuestiavamise komisjonist palju piiratum, siis oli usuteaduskonna pooldajail siin palju kergem oma seisukohta maksma panna.

Pidades silmas riigi haridusnõukogu arvamust, tegi haridusminister 13. sept. 1919 ülikooli valitsusele ettepaneku avada usuteadlaste ettevalmistamiseks siiski ainult osakond ajaloo-filosoofiateaduskonna juures, kusjuures see osakond annaks ainult üldise teoloogilise hariduse, kuna vaimulike praktiline ettevalmistamine sünniks väljaspool ülikooli (jääks kiriku enese korraldada).²⁵ Riigi haridusnõukogusse, mille ülesandeks oli põhimõtetele küsimuste otsustamine, kuulusid kõik Haridusministeeriumi juhtivad töötajad, koolivalitsuste esindajad, koolinõunikud ja õpetajate organisatsioonide esindajad. Sellise küllaltki mitmepalgelise koosseisu tõttu suutis see organ esitada demokraatlikult meelestatud intelligentsi vaateid ja Haridusministeeriumile mõju avaldada.

Ülikooli ajutine nõukogu ja valitsus oma koosolekul 2. okt. 1919 (koos kuraator P. Pöld, dekaanid A. Schulzenberg, J. Kõpp, J. Sarv ja J. Jõgever) kiitis aga heaks usuteaduskonna korraldamise kava, mille oli koostanud J. Kõpp (J. Sarve erapooletuks jäämisel),²⁶ ning esitas selle kinnitamiseks haridusministrile, lisades juurde, et küsimuses, kas teaduskond või osakond, on nõukogu jäänud endisele seisukohale.²⁷

Nii kujunes usuteaduskonna küsimus ülikooli uuestiavamisel peamiseks konfliktiks põhjustajaks reaktsiooniliste ja demokraatlike jõudude vahel. Demokraatliku leeri seisukohad võttis kokku ajaloolane Peeter Treiberg (Tarvel), kirjutades, et «ülikool... peab andma üleüldise teadusliku hariduse, sealjuures pearõhku tõsise teadusliku ilmavaate kujundamisele pannes. Sellepärast võib usuteadus ülikoolis ainult nii pikalt aset leida, kui palju ta teadus on ja teadusliku meetoodika põhjal töötab. (...) Oleks täitsa lubamata niisugust erilist ülesannet nagu pastorite ettevalmistamine ülikoolile peale surudes selle tõsise teadustempli õiget teaduslikku iseloomu profaneerima hakata. Pastorite jaoks asutaga need, keda asi huvitab, oma eriseminarid. Riigil ei tarvitse selleks ülesandeks pennigi ohverdada! Pealegi käiks riigi kulul ülalpeetav usuteaduse fakulteet usuvabaduse põhimõttele risti vastu. Usuvabadus selles ju seisabki, et keegi kohustatud pole kiriku ja tema teenrite ülalpidamiseks ja nende ettevalmistamiseks kulusid kandma. Nüüd tulevad aga meie kiriklased ja püüavad usuteaduse

²⁵ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 4, l. 290.

²⁶ ENSV ORKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 1, l. 30–32.

²⁷ Sealsamas, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 4, l. 383.

fakulteedi ülalpidamise kulude näol tervelt rahvalt, ka neilt, kes kirikut ei tunnista, enda heaks matti võtta!»²⁸

Kuigi ülikoolis leidis teadlasi-materialiste, nagu J. Sarv ja P. Treiberg (=Tarvel), ei suutnud nad oma seisukohta usuteaduskonna küsimuses läbi viia, tooniandvaks kujunesid ülikooli juhtimisel usuteadlased (P. Põld, J. Köpp) ja J. Tõnissoni rahvaerakonnaga seotud teadusmehed.

Üliõpilaste vastuvõtmine algas 20. sept. 1919 ajaloo-filosoofia-, matemaatika-loodus-, põllumajandus- ja loomaarstiteaduskonna ning arstiteaduskonna eelkursusele. Oigus-, usu- ja arstiteaduskonna üliõpilaste vastuvõtmine lükati esialgu edasi, kuni nende teaduskondade korralduse lõpliku kujunemiseni.²⁹ Õppetegevus algas 6. okt. 1919, usuteaduskonnas aga 28. jaan. 1920. Lisaks viiele endisele teaduskonnale oli seega avatud veel kaks — põllumajandus- ja loomaarstiteaduskond. Viimane osutus endise iseisva Veterinaaria Instituudi kärbitud järeltulijaks.

Ülikooli juurde püüti koondada kõiki olemasolevaid eesti teadlasi, kuid siiski peeti esialgu (1919) veel enamik loenguid (53,2%) vene keeles, 41,4% eesti keeles ja 5,4% saksa keeles.³⁰ Et eesti rahvusest teadlasi ülikooli vajadusteks kaugeltki ei jätkunud, kasutati rohkesti balti sakslasi (viimased lügesid ülikooli valitsuse soovil vene keeles, kuna üliõpilased oskasid vene keelt palju paremini kui saksa keelt). Tartusse kutsuti ka mõningaid endisi Peterburi ülikooli õppejõude (venelasi). Õppejõude kutsuti veel Soomest, Rootsist, Saksamaalt, Šveitsist ja Ungarist.

Lõplikult pidi teaduskondade küsimuse otsustama ülikooli põhikiri e. seadus, mille väljatöötamise tegi Haridusministeerium ülesandeks ülikooli ajutisele nõukogule. 17. jaan. 1920 anti eelnõu ühes ülikooli kuraatori P. Põllu seletuskirjaga haridusministrile, kes pidi selle esitama valitsuse kaudu Asutavale Kogule. Eelnõu järgi pidi ülikool olema autonoomne asutus. Eelnõus oli ette nähtud 7 teaduskonda, nende hulgas ka usuteaduskond. Haridusminister K. Treffner andis eelnõule käigu, ühtlasi lubades kuraatorile (suuliselt), et ülikool võib seda eelnõu kuni seaduse lõpliku vastuvõtmiseni Asutava Kogu poolt tarvitada oma tegevuse juhtnõõrina.³¹

Seati ametisse ka ülikooli juhtkond, kuigi P. Põld kuraatorina edasi tegutses. Rektoriiks määrati P. Põllu soovitusel valitsuse poolt 13. veebr. 1920 prof. Heinrich Koppel (1863—1944), kes oli 1918. a. kevadel koos Tartu vene ülikooliga Voroneži evakueerunud ja 1920. a. algul tagasi jõudnud. Tagasijõudmisel valiti ta

²⁸ P. Treiberg. Mõtted ja soovid meie ülikooli avamise puhul. — «Sotsiaaldemokraat», 1919, 7. oktoober.

²⁹ ENSV. ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 4, l. 314.

³⁰ Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929, lk. 26.

³¹ Sealsamas, lk. 31.

kohe arstiteaduskonna sisehaiguste kateedri professoriks. Prorektoriks määrati Juhan Kõpp (1874—1970), kes sai ühtlasi usuteaduskonna dekaaniks.

Asutava Kogu hariduskomisjon, mille liikmete hulka kuulusid mitmed progressiivse intelligentsi esindajad (J. Semper, V. Ernits, E. Asson, J. Uustalu jt.),³² arutas ülikooli põhikirja eelnõu 1920. a. kevadel. Kolmandal lugemisel heideti usuteaduskond eelnõust välja. Selle otsuse poolt hääletasid hariduskomisjonis kõik pahempoolsete rühmade esindajad tööerakonnast esseerideni. Otsus tehti valitsuse surveavaldusest hoolimata. Peaminister J. Tõnisson saatis Asutava Kogu hariduskomisjonile avaliku kirja, milles rõhutas, et tema ei võivat «valitsuse eesotsas seistes mitte õnnelikuks mõtteks pidada, et hariduskomisjoni enamus meie algkooliseaduse ja ülikooli põhikirja arutamise puhul Asutavas Kogus usuõpetuse kõrvaldamist Eesti koolist ja hariduselust päevakorraile tahab tuua...» Peaminister «soovitas tungivalt», et Asutav Kogu jätaks usuteaduskonna ülikooli juurde ja usuõpetuse koolidesse.³³

Ülikooli põhikirja projekt, mille esitas Asutava Kogu hariduskomisjon ilma usuteaduskonnata,³⁴ ei jõudnud Asutava Kogu üldkoosolekuni. Ülikooliseaduse eelnõu anti edasi I Riigikogule.

Kuigi väikekodanlikesse töölisparteidesse kuuluvad intelligendid ilmutasid usuküsimuses radikaalsust, ei olnud need parteid tervikuna, eriti kodanlusega koos töötav juhtkond, usuvastases võitluses järjekindlad. Et eesti kommunistid ei saanud kodanluse terrori tõttu Asutava Kogu valimistest osa võtta, osutusid väikekodanlike parteide esindajad seal kõige pahempoolsemaks. Eestimaa Kommunistlik Partei avaldas oma seisukohad I kongressi poolt 1920. a. vastuvõetud programmilistes põhilauseses. Neis nõuti, et kogu töörahvale tuleb võimaldada hariduse saamist algkoolist ülikoolini ning kasvatustöö peab olema täielikult vaba igasugusest usu ja kiriku mõjust.³⁵ Revolutsioonilise töölisklassi järjekindlad seisukohad usuküsimuses avaldasid teatavat mõju ka demokraatliku mõttelaadiga haritlastele.

Eesti progressiivse intelligentsi seisukohti usuküsimuses peegeldab hästi sel ajajärgul (1921. a.) avaldatud A. H. Tammsaare artikkel «Kool ja usuõpetus». Eesti silmapaistev kirjanik astus selles artiklis usuõpetuse vastu koolis üldse, ka ülikoolis. Ta arvas, et kui võideldakse usuõpetuse vastu alg- ja keskkoolis, tuleks usuõpetus ka ülikoolist välja heita. «Teadustempel vabaneks teaduse kurjemast ajaloolisest vaenlasest ja hirmuvalitse-

³² Asutava Kogu protokollid. Protokoll nr. 14, v. 489—490.

³³ «Postimees», 1920, 22. märts.

³⁴ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 60, l. 4.

³⁵ Eestimaa Kommunistliku Partei I kongress. — Dokumente ja materjale. Tln., 1960, nr. 25, lk. 80.

jast. — kristlikust teoloogiast ja kõigest, mis temaga seotud. Teadus toetub mõistusele, teoloogia usule, milleks peaksid siis need kaks ühe katuse all varju otsima. Kord alandas usk kõik teadused oma ümmardajaks, kas siis kunagi ei peaks tulema aeg, kus teadused julgevad endid täiesti iseseisvaks kuulutada ja välimiselt seda akti kinnitada aupaklikku kaugusse asumisega usust!»³⁶ Kuid Tammsaare arvas ühtlasi, et vaevalt suudetakse usuõpetus ülikoolist välja heita. «Pääle kõige muu ei jatkuks meil selleks lihtsalt kodanlikku julgust kultuurilise Lääne-Euroopa ees, kus teadustemplid endiselt sobivad teoloogiaga, sest meie seisame hirmsal kombel lääne kultuuri mõju all.»³⁷

Usuteaduskonna küsimus oli kahtlemata üks põhjusi, miks valitsevad ringkonnad ülikooli põhikirja arutamiseга venitasid. Ülikooliseaduse eelnõu ei jõudnud arutusele ka I Riigikogus, vaid võeti sealt valitsuse poolt tagasi. 1921. a. algul tahtis tolleaegne haridusminister H. Bauer (kristlikust rahvaerakonnast) lasta oma abil F. Saueril tagasivõetud põhikirjaeelnõu kiires korras läbi vaadata ja soovitavas suunas redigeerida, et teda siis uuesti Riigikogule esitada. Ülikooli juhtivates ringkondades aga ei pooldatud kiirustamist, arvates, et põhikirja on tarvis mitmes suhtes täiendada (õppekohtade nimestik jm.). Ka loodeti, et ootamine võib tulla kasuks usuteaduskonna alleshoidmisele.³⁸

20. märtsil 1922 saatis Tartu Ülikooli valitsus Haridusministeeriumile uuesti läbivaadatud ja täiendatud ülikooli põhikirja, millesse oli jällegi paigutatud ka usuteaduskond.³⁹

1923. a. varakevadel võttis Haridusministeerium ülikooli põhikirja käsile. Et parajasti rahvahääletus reaktionäride kihutus-töö tulemusena oli andnud usuõpetuse kohta koolis jaatava otsuse, siis osutus see asjaolu usuteaduskonna suhtes soodsaks.

Ülikooliseaduse eelnõu tema esialgsel kujul nägi ette ülikoolile teatava piiratud autonoomia. Ülikooli juhtivate ringkondade suhtumine autonoomiasse oli esialgu komplitseeritud. Põhimõtteliselt seda pooldati, ent olukorras, kus suure osa õppejõududest moodustasid mitte eestlased, vaid teistest rahvustest teadlased (1920. a. oli 40 professorist ainult 12 eestlast, teaduskondade hääleõiguslikest liikmeist oli eestlasi 53,5%), oleks ülikooli valitsemine võinud ülikooliseaduse vastuvõtmise ja autonoomia rakendamise tagajärjel sattuda muulastest õppejõudude kätte, kelle hulgas olid tähtsal kohal balti-saksa ja vene emigrantlikud teadlased, kes autonoomiat väga pooldasid. Nii peitus ka selles üks ülikooliseadusega venitamise põhjustest — täheti autonoomia teostamist edasi lükata ja keskvalitsusele suuremaid võimalusi

³⁶ A. H. T. Kool ja usuõpetus. — «Murrang», 1921, nr. 5/6, lk. 41.

³⁷ Sealsamas, lk. 42.

³⁸ Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—29, lk. 78—79.

³⁹ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 159, l. 5.

anda rektori, dekaanide ja professorite ametisse seadmisel, et ülikooli juhtimine oleks Eesti kodanlikule riigile truude isikutekäes.

Kui ühest küljest pooldasid ülikooli autonoomiat äärmiselt parempoolsed elemendid, siis teisest küljest nõudsid seda pahempoolselt meeletatud õppejõud. 1923. aastaks oli ministri abi F. Sauer valmistanud omalt poolt uue kava, kus ülikooli autonoomiat ei mainitudki. Haridusminister A. Veiderman (tööerakondlane) töötas välja oma redaktsiooni, mis Saueri omast sisuliselt ei erinenud, kindlustades samuti Haridusministeeriumi võimu rektori ja õppejõudude ametisse seadmisel. Oma eelnõu arutas minister ülikooli ajutise nõukoguga läbi.⁴⁰ Nagu märkis ajakirjanduses üks Tartu Ülikooli progressiivseist õppejõududest — Gustav Suits —, mindi ülikooli põhikirja väljatöötamisel täiesti mööda ülikooli õppejõududest, ei küsitud nende arvamust. G. Suits arvas, et ülikooli täidesaatev võim tuleks muuta sõltuvaks õpetajatekogust; rektor, prorektor ja dekaanid aga peaksid olema valitavad. Ta protesteeris ka selle vastu, et rahvusliku ülikooli mõtet ei viida ellu nii nagu vaja: «Ülikoolis tegutseb kroonupatriotismi kulisside varjus terveid teaduskondi ja asutisi, mida ilmestab võõras keel ja muulastest koosseis,» kirjutas G. Suits. «Nende ridade kirjutaja ei ole natsionalist... Aga kui temast suuremad natsionalistid eesti ülikooli professoriteks on soetanud juba üle 50% muulasi ... ja kui neid ei ole seotud mingi sundusega ... meie valitsevat keelt ära õppida, siis tundub see virildavat igasuguse eesti ülikooli idee.»⁴¹ Eestlastest teadlaste-õppejõudude vähesuse tõttu oli muulastest õppejõudude kasutamine esialgu paratamatu. Nii mõnedki välismaalt, eriti Soomest kutsutud teadlased (A. M. Tallgren, I. Manninen jt.) omandasid kiiresti eesti keele ja aitasid rahvuslike teaduste arengule Eestis tõhusalt kaasa. Eesti demokraatliku intelligentsi opositsioon polnud loomulikult suunatud selliste teistest rahvustest õppejõudude vastu, vaid reaktiooniliselt meeletatud balti-saksa ja tagurlike vene rahvusest õppejõudude vastu, kes võimutsesid eriti õigusteaduskonnas.

Ülikooliseadusega rahulolematud õppejõud, kelle hulka kuulusid peale G. Suitsu Julius Mark, Paul Kogerman, Heinrich Riikoja ja Aadu Lüüs, käisid koos ja esitasid seisukohti, mida oleks pidanud seaduses fikseeritama. Sellest rahulolematusest jõudsid teated ka Haridusministeeriumi.⁴²

Õppejõudude protestid sundisid Haridusministeeriumi ülikooli põhikirja eelnõu enne selle esitamist Riigikogule veel kord ülikoo-

⁴⁰ Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929, lk. 81.

⁴¹ G. Suits. Meie ülikoolikorraldus ja ülikoolipoliitika. — «Päevaleht», 1923, 21. oktoober.

⁴² A. Lüüs. Tartus ja Rootsis. — Eluradadel nähtut, kuuldut, meespeetut. Stockholm, 1959, lk. 76.

lile saatma, et teaduskondade ja õppejõudude arvamusi selle kohta teada saada. Suure kiirusega paljundati eelnõu trükkis ja toimetati tutvumiseks ka eradotsentidele ja abi-õppejõududele, assistentidele ja üliõpilaskonna esindusele. Teaduskondade esitatud parandusettepanekuist soovitas ülikooli ajutine nõukogu mõned haridusministrile. Näiteks pandi ette nimetada ülikool autonoomseks asutuseks ja piirata võõrkeeltes õpetamise õigust iga õppejõu kohta kestusega mitte üle 5 aasta (seda nõudsid paljud õppejõud ja assistendid). Need ettepanekud võttis valitsus vastu.⁴³

Ülikooli ajutine nõukogu jättis soovitamata mitme teaduskonna õppejõudude nõudmise (matemaatika-loodusteaduskond, arstiteaduskond), et nõukogu liikmed peaksid suutma eesti keeles asju ajada. Arvati, et selle nõudmise täitmine «sünnitaks liiga suuri raskusi teaduskondadele, kus eesti keele oskajaid vähe, eriti õigusteaduskonnale»⁴⁴. Ka jäeti arvestamata assistentide ja üliõpilaste taotlused lasta nende asemikke rektori valimistest osa võtta.⁴⁵

Ülikooliseaduse eelnõu jõudis Riigikogus arutamisele alles 1924. aastal. Peamiseks sõnavõtjaks selles küsimuses osutus parajasti opositsioonis olevasse sotsiaaldemokraatlikku parteisse kuuluv advokaat J. Jans, kes märkis, et kuigi eelnõu § 2 näeb ette ülikooli autonoomia, ei jää autonoomiast järgmisi paragrahe arvestades lõpuks midagi järele, sest enam-vähem kõik otsused, mis ülikooli nõukogu ja teised ülikooli asutused teevad, lähevad haridusministrile kinnitamiseks. J. Jans selgitas ühtlasi, et sellist kontrolli õppejõudude üle, kes harilikult iseseisvalt ülikooli asju ajavad, peetavat vajalikuks välismaalaste olemasolu tõttu õppejõudude hulgas. J. Jansi arvates oleks tulnud sellised õppejõud, kes Eesti kodakondsusse ei soovi astuda ega eesti keelt õppida, ülikooli teenistusest kõrvaldada. Näitena nende meelsusest mainis ta 1923. a. Tartus väljaantud tsiviilõiguse õpperaamatut, mille autor prof. I. Tjutrumov ignoreeris nii Eesti Vabariigi kui ka Nõukogude Venemaa olemasolu. J. Jans arvas, et võõras vaim ja võõrad õppejõud ei ole kohased, sest just töölisklass oskab kõige vähem võõrkeeli ja ülikool on vajalik ka laiematele rahvahulkadele. Vajadust muuta eesti keel võimalikult kiiresti õppekeeleks põhjendas J. Jans õigustatult sellega, et «proletaarlastel ei ole mitte võimalik niipalju aega ja jõudu keelte äraõppimisele kulutada, kui rikkamatel rahvakihtidest tulevatel üliõpilastel, mispärast nad hariduse saamisen otsekohe takistatud on, kui võõras keel õppekeeleks edasi jääb»⁴⁶. Ta tegi ettepaneku anda õppejõu-

⁴³ Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929, lk. 83.

⁴⁴ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 216, l. 6.

⁴⁵ Sealsamas, l. 7.

⁴⁶ II Riigikogu protokollid, 8. istungjärg, 1925, v. 555.

dudele mitte üle viie aasta aega eesti keele õppimiseks ja need õppejõud, kes pole Eesti kodanikud, ilma jätta ülikooli organite passiivsest valimisõigusest. Siis võivad haridusministri vetoõigust kitsendada ja lubada, et Eesti oma õppejõud ülikooli autonoomselt valitseksid.⁴⁷

I lugemisel võeti ülikooliseadus Riigikogus häälteenamusega vastu. II lugemisel kritiseeris J. Jans ülikooli õppeprogrammi, lähtudes õppekohtade nimekirjast. Ta väitis, et sellise õppekohtade koosseisu juures ei suuda ülikool seaduse §-s 1 sõnastatud ülesannet «edendada üldist ja eriti Eesti elu käsitlevat teadust» täita, et filosoofiateaduskonnas puuduvad mõned otse Eesti elusse puutuvad ained. Ka taunis ta Venemaa ignoreerimist. «Venemaaga oleme nii kaugele kui ajalugu ulatab, ja isegi veel eelajaloolisel ajal, ikka kaubanduslikus, sõjalises ja kultuurilises läbikäimises olnud. Venemaa kohta ei ole aga siin mitte midagi öeldud, nagu oleks Venemaa meist nüüd kuskile kaugele nihkunud, näiteks Hiina kohale või Aafrikasse... Venemaaga oleme geograafiliselt igatahes naabruses ja paratamata tuleb meil temaga tegemist teha. Ma leian sellepärast, et meie Tartu ülikool peaks seda maad ka silmas pidama.»⁴⁸ J. Jans tegi ettepaneku anda ülikooliseadus erikomisjoni, kes õppekohtade nimekirja veel kord läbi kaaluks.⁴⁹ J. Jansi ettepanekut toetasid tööerakondlased.

Ülikooliseadus otsustati häälteenamusega anda erikomisjoni.⁵⁰ J. Jans esitas erikomisjonile oma ettepanekud, milles ta muuseas nõudis ka usuteaduskonna likvideerimist.⁵¹ Komisjon pidas 1924. a. novembris-detsembris ja 1925. a. jaanuaris ligi parkümmend koosolekut, mis arenesid ägedaiks sõnalahinguiks usuteaduskonna jm. üle. Esitatud eelnõu kaitsesid haridusminister H. B. Rahamägi, ülikooli kuraator P. Põld jt., eelnõu muutmist nõudsid komisjoni liige J. Jans, Tallinna Tehnikumi ja Kolledži esindajad jt. Usuteaduskonna likvideerimise ettepanek sai siiski ainult 2 poolthäält, samuti ettepanek redutseerida teda neljale õppekohale. Üldiselt kujunesid 10-liikmelise erikomisjoni otsused ülikooli senise korralduse kasuks.⁵² Seaduse arutamist jätkati Riigikogus alles 1925. a. mais.

- Riigikogu võttis Tartu Ülikooli seaduse⁵³ vastu 1925. a. juunis, seega kestis selle seaduse väljatöötamine ja võitlus selle ümber viis ja pool aastat. Seaduse järgi oli ülikool autonoomse asutusena «iseseisev oma teaduse ja õppetöö korraldamises, kui ka oma majanduslik-administratiivses tegevuses», kuid riikliku

⁴⁷ II Riigikogu protokollid, 6. istungjärg, 1924, v. 777—785.

⁴⁸ Sealsamas, v. 955.

⁴⁹ II Riigikogu protokollid, 6. istungjärg, 1924, v. 961.

⁵⁰ Sealsamas, v. 1018.

⁵¹ «Postimees», 1914, 7. november.

⁵² Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929, lk. 85.

⁵³ «Riigi Teataja», 1925, nr. 122/123, lk. 841—852.

asutusena allus otse Haridusministeeriumile ning haridusministril oli õigus igal ajal ülikoolilt seletust nõuda ning tema administratiivset ja majanduslikku tegevust kontrollida ja revideerida. Ülikooli üldine valitsemine kuulus ülikooli valitsusele (rektor, prorektor, dekaanid ning nende abid). Rektori ja prorektori valis õppejõududest koosnev valimiskogu, kuid nende ametisse kinnitamine või mittekinnitamine olenes haridusministrist ja valitsusest. Samuti tuli haridusministril ametisse kinnitada teaduskonnakogude poolt valitud teaduskondade dekaanid, professorid ja dotsendid. Ülikooli õppe- ja asjaajamisekeeleks pidi olema eesti keel, kuid haridusminister võis anda loa (iga kord mitte kauem kui viieks aastaks) õpetada üksikutes ainetes ka võõrkeeltes.

1920—25 kutsuti ellu kõik 1919. a. kavatsatud teaduskonnad ja avati mitmed uued osakonnad, loodi rida uusi õppekohti ja asutusi. 1920. a. Nõukogude Venemaaga sõlmitud rahulepingu alusel toodi Venemaalt tagasi ülikooli raamatukogu ja suurem osa muudest sinna evakueeritud ülikooli varandustest. Professorite ja dotsentide ning nende kohusetäitjate arv ulatus 1925. a. 89-ni, teaduskondade hääleõiguslikest liikmeist oli eestlasi 58,9%. Loenguist peeti 1925. a. eesti keeles 61,5%, saksa keeles 24,8% ja vene keeles 8,2%.⁵⁴ Seega oli eesti keele osatähtsus õppekeelena, võrreldes 1919. a. andmetega, tublisti kasvanud, samuti saksa keele kasutamine vene keele arvel. Viimane asjaolu seletub eesti kodanluse Nõukogude-vaenuliku kultuuripoliitilise orientatsiooniga (keskkoolides hakati vene keele asemel õpetama saksa keelt, mis võimaldas ka ülikoolis rohkem loenguid pidada saksa keeles).

Et kodanlik riik vajas esialgu rohkesti haritud jõude — keskkooliõpetajaid, mitmesuguseid spetsialiste ja teadlasi, ei püütud neil aastail noorsoo tungi kõrgema hariduse poole tõkestada. Ülikooliseadus andis igale keskkooli lõpetanud isikule vormilise õiguse astuda ülikooli võistluseksamiteta, kuna vastuvõetavate kontingent polnud piiratud.

Ülikool alustas 1919. a. sügisel tööd 347 üliõpilasega, pärast Tartu rahu ja sõjaväe demobiliseerimist algas aga tugev juurdevool: õppima tulid need, kes varem Tartu Ülikoolis või teistes Venemaa ülikoolides olid õppinud või enne sõda keskkooli lõpetanud. 1. dets. 1920 oli üliõpilasi juba 1571, 1. dets. 1924 aga 4343.⁵⁵ 1921. aastal astusid peaaegu kõik keskkoolilõpetajad ülikooli, 1922. a. 75%, 1923. a. 60% ja 1924. a. 50% ümber.⁵⁶ Üliõpilaste arv ületas peagi tsaariaja kõrgemad näitajad (1915. a. 2380), mil

⁵⁴ Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929, lk. 58.

⁵⁵ Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929, lk. 108.

⁵⁶ II Riigikogu protokollid, 6. istungjärg, 1924, v. 845.

Märkus. Protsendi vähenemine ei tähenda siin veel absoluutarvude vastavat vähenemist, kuna keskkoolilõpetajate arv kasvas.

Tartu Ülikooli tuldi õppima Venemaa kõigist paikadest. Kui tsaariajal moodustasid eestlased üliõpilaskonnast suhteliselt väikese osa (11%), siis 1920. aastail oli eestlasi üliõpilastest keskmiselt 82%.

Üliõpilaste sotsiaalne päritolu oli 1921. a. ankeedi andmeil järgmine: vanemaist olid põllupidajad (sealhulgas nii kulakud kui kehvikud) 31,9%, töölised 7,9%, käsitöölised 7,2%, ametnikud 9,7%, haritlased (vabakutselised) 9%, majaomanikud 9% ja ärimehed 7,8%.⁵⁷ Nagu nähtub sellest ankeedist, millele ei vastanud kaugeltki kõik üliõpilased, oli ülikoolis jõukast kodanlusest pärinevate üliõpilaste kõrval ka küllalt väikekodanluse ja tööliklassi esindajaid, kuid nende arvulist vahekorda on ankeediandmete puudulikkuse ja üliõpilaskonna koosseisu muutlikkuse tõttu raske kindlaks määrata.

Kuigi õppemaks polnud 1920. aastate I poolel veel nii kõrge kui hiljem, osutus see töörahva hulgast pärinevaile noortele siiski küllalt tõsiseks takistuseks kõrgema hariduse omandamisel. 1922. a. kinnitas Haridusministeerium Tartu Ülikooli ettepanekul õppemaksuks juba 5000 marka aastas (2500 marka semestris) ja matrikimaksuks 300 marka. See oli tingitud asjaolust, et riigi eelarvekomisjon tõmbas ülikooli poolt esitatud 1922. aasta eelarvest maha 9 miljonit marka, soovitades tõsta õppemaksu. Seda soovitas ka haridusminister H. Bauer. Väideti, et «vähegi andekaid» olevat ülikoolis õppimise kindlustatud, kuna ülikool võivat 20% üliõpilastest vabastada õppemaksust.⁵⁸

1922. a. I semestri õppemaksu mittemaksmise pärast kustutati üliõpilaste nimekirjades 151 üliõpilast ja 52 vabakuulajat. Õppemaksust vabastatud oli 13,4% üliõpilastest.⁵⁹

1924. a. sügissemestrist alates tõsteti ülikoolis õppemaksu koguni 3500 margani semestris (7000 marka aastas).⁶⁰

Tööraha hulgast pärinevaile noortele polnud ülikoolis õppimisel takistuseks muidugi ainult õppemaks, vaid ka elamiseks (korter, toit, riided) ja õppeabinõude muretsemiseks vajalike summade puudumine. 1921. a. ankeedi andmeil olid üliõpilaste elutingimused 50% võrra halvemaks muutunud, kui nad olid enne sõda. Et ära elada, selleks pidi kuni 75% üliõpilastest otsima mingit kõrvalteenistust.⁶¹

Oma huvide kaitsmiseks tuli üliõpilastel endil välja astuda. Selleks vajati organisatsiooni — esindust — ja selle õiguslikku vormistamist ülikooliseaduses.

Organiseerituse poolest jagunesid Tartu üliõpilased kolme

⁵⁷ «Üliõpilasleht», 1922, nr. 4, lk. 2.

⁵⁸ «Postimees», 1921, 13. detsember.

⁵⁹ «Postimees», 1922, 30. märts.

⁶⁰ «Postimees», 1924, 19. juuli.

⁶¹ «Üliõpilasleht», 1923, nr. 9, lk. 122.

suurde põhirühma: üliõpilasseltside liikmed, korporatsioonide liikmed ja organiseerimatud ehk «metsikud».

Korporatsioonid olid saksa kultuuri mõjupiirkonnas levinud üliõpilaste intiimühingud, mille eesmärgiks oli härrasharitlaste kasvatamine valitseva klassi ideoloogia vaimus. Balti-saksa korporatsioonide eeskujul püüdis ka eesti kodanlik intelligents luua vastavaid organisatsioone. 1915. a. asutati Eesti Korporatsioonide Liit, mille liikmeiks olid «Vironia», «Fraternitas Estica», «Sakala», «Ugala», «Rotalia» ning 1928. a-st ka «Revelia». Korporatiivse kasvatuse põhimõtteks oli vanuseprintsiiibil põhinev autoriteedinõue: senior või akadeemiline isa pidi olema autoriteediks kogu konvendile, vilistlased tegevliikmeile, viimased omakorda noorliikmeile ehk «rebastele». Korporatsioonides omandati vilumust seltskondlikus käitumises ning sõlmiti suhteid vilistlastega, kelle protektsioon osutus vajalikuks laenu saamisel, koha leidmisel jne. Mõnede tugevamate korporatsioonide vilistlaskogud olid haaranud endi kätte tervete asutuste, ministeeriumide ja rahvamajandusharude juhtivad kohad. Tähtsal kohal korporatsioonide elus olid saksa buršikommetest ülevõetud joomatraditsioonid. Nagu teati tõendada, ulatusid ühe jõukama korporatsiooni joomingute arved kodanliku Eesti algaastatel ühel semestril kahe miljoni margani.⁶² Nagu kinnitati tolelaegses üliõpilasajakirjanduses, ei võtnud korporandid osa kultuurielust ega paistnud silma õppe- ja teaduslikus töös.⁶³ Vaimsete huvide puudumine korporantide hulgas oli tingitud ka asjaolust, et korporatsioonidesse olid koondunud valdavalt praktilised rakendus-teadlased — arstid, agronomid, juristid, insenerid, majandusmehed, kirikuõpetajad jne. Humanitaarteaduste tuntud esindajad ja loovad isiksused kuulusid põhiliselt seltsidesse. Korporandid moodustasid üliõpilaskonna konservatiivse tiiva. Kõrge liikme-maks eeldas korporatsioonide liikmete kuulumist varakamasse ringkonda.

Seltsid olid oma poliitiliselt ilmelt mitmepalgelisemad. Neist vanim ja suurim, 1870. a. asutatud Eesti Üliõpilaste Selts, oli hoolimata oma heterogeensest koosseisust (põllumeestekogude partei tegelastest iseseisvate sotsialistideni) üldilmelt ja tegutsemisuunalt keskerakondlik-liberaalne. EUS-i vilistlaskonna juhtivasse tuumikusse kuulus eesotsas rahvaerakonna juhi, auvilist-lase Jaan Tõnissoniga rohkesti vanema põlvkonna liberaalseid kultuuritegelasi, nagu P. Põld, H. Koppel, J. Köpp, O. Kallas, V. Reiman, K. Menning jt., kuid ka demokraatlikult meelestatud intelligentsi esindajaid — H. Kruus, G. Suits ja J. Semper.

Tsaariajal oli EUS rahvusluse lipukandjaks, koondades eesti rahvusest üliõpilasi ja taotledes rahvuskultuurilisi eesmärke

⁶² Mõtteid valmivast intelligentsist. Tartu, 1923, lk. 117.

⁶³ «Üliõpilasleht», 1925, nr. 9, lk. 199—200.

kodanluse huvides. Seevastu eesti akadeemilise noorsoo teisele osale, kes oli koondunud peamiselt Peterburi Eesti Üliõpilaste Seltsi ümber, avaldasid suuremat mõju sotsialistlikud ideed.

Kodanliku rahvusriigi ja eesti ülikooli tekkimisega kaotas EUS osalt oma endised funktsioonid, kuna rahvuskultuuri arendamise küsimustega asusid nüüd tegelema riik, ülikool ja mitmedugused kultuuriorganisatsioonid. EUS-is olid alati ilmnenu korporantlikud tendentsid. 1920. aastail tugevnes vool, mis nõudis loobumist ühiskondlikust tegevusest, nn. «rahvavalgustamisest», ja kogu tähelepanu pööramist seltsi siseelule, liikmete kasvatamisele «vaba ja tugeva isiksuse arendamise» vaimus. Kodanlikule liberalismile omane individualistliku isiksuse arendamise nõue esines seltsi tegevuskavades pidevalt.

Naisüliõpilased olid koondunud 1911. a. asutatud Eesti Naisüliõpilaste Seltsi, mis kuni 1917. a. oli sunnitud töötama illegaalselt, kuna tsaarivalitsus püüdis igati tõkestada naiste tungi kõrgema hariduse poole ja nende organiseerumist. Naisüliõpilaste arvu kasvamisega tekkis 20-ndate aastate algul uusi naisorganisatsioone («Ilmatar» jt.). Segaseltse leidus vähe («Ühendus», «Veljesto»), mineviku igandite mõjul peeti kirni soolise eraldumise põhimõttest.

Demokraatlikumalt meelestatud intelligentsi ja noorsoo hulgas valitses korporatsioonide ja neid matkida püüdvate seltside suhtes rahulolematuus. Kui ülikool kodanlikus Eestis tööd alustas, oli üliõpilaste hulgas üle poole neid, keda ei rahuldanud olemasolevad organisatsioonid.⁶⁴ 1920. aastail jäigi enamik üliõpilasi organiseerimatuks (näit. 1923. a. II semestril oli organiseerimatu 70% üliõpilastest).⁶⁵

Rühma üliõpilastest intensiivsed vaimsed otsingud viisid 1920. a. väikekodanlik-demokraatliku ilmega seltsi «Veljesto» asutamisele. Tema asutajate hulgas oli noori, kellest arenesid silmapaistvad humanitaarteadlased (Harri Moora, Alfred Koort, August Annist, Julius Mägiste, Oskar Loorits, Ants Oras). Veljestolased kritiseerisid teravalt korporantlust ja pidasid vajalikuks vabandada balti-saksa iganenud traditsioonidest. Nad seadsid oma eesmärgiks mitte härrasharitlaste, vaid oma rahva kultuuri alal töötajate kasvatamise. Olles enamasti rahvusteaduste viljelejad, asetasid veljestolased oma ideoloogias pearõhu eesti omapärase rahvuskultuuri arendamisele. Oma põhimõtted avaldasid nad koguteoses «Mõtteid valmivast intelligentsist» (1923). Hoolimata väikekodanlikust piiratusest ja eklektitsismist vaadetes sisaldas see artiklite kogumik rohkesti kriitikat reaktsiooniliste nähtuste kohta kultuurielus ja üliõpilaskonnas. Veljestolaste taotlus oli tähtsal kohal kultuurisidemete arendamine Soomega, et

⁶⁴ A. Koort. Kirjad üliõpilaskonnast I. — «Üliõpilasleht», 1920, nr. 1, l. 17.

⁶⁵ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 208, l. 293.

ammutada sealt viljastavaid mõjusid ja ühtlasi võita kitsa levi-kualaga eesti rahvuslikule kultuurile laiemat kõlapinda.

Soome ja teiste Põhjamaade eeskujul, kuhu korporatsioonid polnud levinud, hakati ka Eestis 1920. aastate I poolel asutama maakondlikke üliõpilaskogusid. Nende eesmärgiks pidi olema oma maakonna kultuurilisele arengule kaasaaitamine, tema ole-viku ja mineviku igakülgne uurimine jms. Kuid maakondlikud kogud, kellel puudusid vilistlaskogud ja traditsioonid, ei osutu-nud Eestis kuigi elujõulisteks ega suutnud korporatsioonide ja seltsidega võistelda.

«Veljestost» mõnevõrra pahemal seisis 1906. a. asutatud üli-õpilasselts «Ühendus», mille liikmed olid suuremal või vähemal määral mõjutatud sotsialistlikest ja ateistlikest ideedest. Tsaari-ajal võtsid selle seltsi tegevusest osa Mihkel Martna, Eduard Vilde, A. Hansen-Tammsaare jt. «Ühendusest» võrsus terve rida ülikooli õppejõude, nagu Jaan Sarv, H. Riikoja, P. Kogerman jt., sest ühenduslased olid vastavalt oma põhimõtetele teaduse alal tublid töömehed. Vastavalt 1919. a. vastuvõetud põhimõtetele pidi «Ühendus» toetama radikalismi nii poliitika kui ka teaduse, kunsti ja kirjanduse alal. Asuti seisukohale, et iga inimene peab oma tööst elama (J. Sarve ettepanek). «Ühenduses» eitati korpo-ratsioonides praktiseeritavaid kasvatuslikke võtteid ja leiti, et isiku arenemine peab olema vaba igasugusest survest.⁶⁶ Üldiselt asus «Ühendus» reformistliku sotsialismi pinnal.

Klassiteadlikke proletaarseid üliõpilasi, mõistagi, ei saanud rahuldada väikekodanliku ideoloogiaga seltsid nagu «Ühendus» ja «Veljesto». 1922. a. sügisel asutas rühm proletaarseid üliõpi-lasi EKP suunamisel kodanliku ideoloogia vastu võitlemiseks Sotsiaal-Filosoofilise Üliõpilaste Seltsi.⁶⁷ Seltsi tegevusest võtsid juhtivalt osa noorkommunistid A. Vahtmann (=Vaarandi), O. Sepre, A. Veimer jt. Legaalsete tegevusvõimaluste laiendamiseks astus rida SFÜS-i liikmeid «Ühendusse», kus nende töö tule-musena kujunes välja kommunistlik tiib. Ent Sotsiaal-Filosoofi-lise Üliõpilaste Seltsi poliitiline selgitustöö ja aktiivne osavõtt töölisliikumisest äratasid peagi politsei tähelepanu. Seltsi liikme-test areteeriti juba 1923. a. lõpul A. Veimer, 1924. a. jaanuaris aga O. Künnapuu (=Lauristin) ja O. Sepre. Kõik kolm mõisteti eluajaks sunnitööle. Kohe pärast 1. detsembri relvastatud üleş-tõusu mahasurumist suleti SFÜS. Viis juhtivat liiget (A. Vaa-randi, R. Scher, H. Nael, M. Tulp, A. Lipstal) areteeriti ning mõis-teti sunnitööle, kust nad vabanesid alles 1931. a. Teisi seltsi liik-meid jälitati, kiusati taga ning osa neist sunniti ülikoolist lah-

⁶⁶ «Üliõpilasleht», 1926, nr. 11; lk. 182.

⁶⁷ Vt. lähemalt: V. Joakimov, Progressiivsest üliõpilasliikumisest Tar-tus Esimese maailmasõja järgse revolutsioonilise kriisi aastail (1920—1925). Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. — Eesti NSV ajaloo küsimusi II. Tartu, 1961.

kuma. Kuigi SFUS-il õnnestus töötada ainult kaks aastat, suutis ta teatava osa üliõpilaste maailmavaate arengule kaheldamatut mõju avaldada.

1925. aastaks oli üliõpilasorganisatsioonide arv 1920. aastaga võrreldes tunduvalt kasvanud. Korporatsioonide oli nüüd 23, seltse 20, maakondlike kogusid 8, spordi-, muusika- jt. seltse 12, akadeemilisi ühinguid 17 ja organisatsioonide liite 4. Oma organisatsioonid (peam. korporatsioonid) olid saksa, juudi ja vene rahvusest üliõpilastel. Üliõpilaskond oli killustatud nii sotsiaalse päritolu ja ideoloogia kui ka rahvusliku ning soolise kuuluvuse poolest.

Kõiki üliõpilasi ühendavaks organiks ja üliõpilaskonna üldiste huvide kaitsjaks pidi olema üliõpilaskonna esindus.

EUS-i algatusel oli 1914. a. loodud Eesti üliõpilasorganisatsioonide vaheline Asemike Kogu⁶⁸ ja asutatud «Üliõpilaste Leht». Asemike Koguga ühinesid kõik eesti üliõpilasorganisatsioonid Tartus, Riias, Moskvast ja Peterburis. 1917. a. sügisel anti Asemike Kogule kindlam kuju ja valiti talle alaline juhatus. Asemike Kogusse kuulusid Eesti Üliõpilaste Selts, Tartu Naisüliõpilaste Selts, EUS «Ühendus», korp. «Fr. Estica», korp. «Sakala», korp. «Ugala» ja korp. «Fr. Livienis». Kuna see Asemike Kogu ei esindanud kõiki üliõpilasi, siis kodanliku Eesti ülikooli valitsus teda ei tunnistanud.⁷⁰

16.—17. mail 1920 toimunud üliõpilaste üldkoosolekul otsustati moodustada Ajutine Keskesitus,⁷¹ mis koosnes 15 liikmest (seltside, korporatsioonide ja organiseerimatute esindajad). Ajutine esindus töötas välja üliõpilaskonna üldorgani — Edustuse valimisseaduse. Edustus (30 liiget) tuli valida üheks aastaks üldise, otsese ja proportsionaalse valimisviisi alusel nimekirjade järgi, mis seati kokku kas organisatsioonide, nende rühmituste või üksikute isikute poolt 15 allkirjaga.⁷²

Esimese Edustuse valimistest, mis toimusid detsembris 1920, võttis osa ainult 56% kõigist üliõpilastest. Kõige enam kohti esimeses üliõpilaspärlamendis said eesti korporatsioonid (9), järgnesid eesti seltsid (8), organiseerimatud (5), saksa korporatsioonid (3), juudi üliõpilased (3) jt.⁷³ Edustus valis proportsionaalselt rühmitustele 7-liikmelise juhatuse. Esimene Edustus oli valitud määramata ajaks, kuni ta temale pandud ülesanded on täitnud. Need seisnesid majanduslike ettevõtete kõrval Tartu Üliõpi-

⁶⁸ ENSV RAKA, f. 1776, nim. 1, s.-ü. 1, l. 1.

⁶⁹ «Üliõpilaste Leht», 1921, nr. 2, lk. 4.

⁷⁰ ENSV RAKA, f. 1776, nim. 1, s.-ü. 1, l. 9.

⁷¹ Sealsamas, l. 17.

⁷² ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 208, l. 293.

⁷³ «Üliõpilaste Leht», 1921, nr. 1, lk. 4.

laskonna üldkorralduse (põhiseaduse) ja teiste korraldavate määruste väljatöötamises.

Keskseks kujunes üliõpilaskonna põhiseaduse küsimus. Juba üliõpilaste üldkoosolekul mais 1920 ilmsid selles küsimuses seltside ja korporatsioonide vahel lahkeliid. Korporandid soovisid, et kuulumine üliõpilaskonda toimuks organisatsioonide alusel, mitte üksikute üliõpilaste kaupa. 1920. a. sügisel ilmuma hakanud «Üliõpilaslehe» veergudel arenes selles küsimuses poleemika. Suurema osa seltside seisukoha kehastuseks oli J. Teinmani (EUS) projekt,⁷⁴ mis nägi ette tervikliku üliõpilaskonna ja kõigi üliõpilaste poolt otseselt valitavad üldorganid. Teise projekti⁷⁵ järgi (autor A. Susi EUS-ist «Põhjala») pidid üliõpilaskonda kuuluma küll kõik üliõpilased, kuid üldorgan pidi moodustuma üksikorganisatsioonide esindajatekogu alusel, millest tuli võimaldada osavõttu ka organiseerimatute esindajaile. Korporatsioonid pooldasid viimast projekti, organisatsioonide esinduskogu. Üliõpilaskonna põhiseaduse formuleeringus võitis küll seltside seisukoht, kuid eeskätt korporatsioonide esindajate mõjul vähendati üliõpilaskonna üldkoosoleku kompetentsi, jättes sellele üliõpilaskonna Edustuse kõrval nõuandva iseloomu.⁷⁶

Kohe 1921. a. algul valis Edustus põhiseaduse komisjoni. 1920. a. esitatud kava oli 1922. a. kevadsemestri lõpuks ümber töötatud. Ülikooli Nõukogus leidis ta poolehoidu, välja arvatud mõned üksikud normid (rektori valimisest osavõtmine üliõpilaskonna poolt jm.).⁷⁷

«Tartu üliõpilaskonna põhiseadus»⁷⁸ võeti Edustuse põhiseaduse komisjonis vastu 5. okt. 1922 ja saadeti tutvumiseks Haridusministeeriumile. Viimane leidis, et seda maksma panna ei või, sest selleks polevat seaduslikku alust (Tartu Ülikooli seadus oli veel vastu võtmata), üliõpilaskonna õigused ja ülesanded olevat ebamääraselt ja liiga laialdaselt formuleeritud, näit. õigus ülikooli valitsuse asjadesse segada.⁷⁹

Põhiseaduse vastuvõtmisega oli esimene Edustus oma peamise ülesande täitnud. 1922. a. lõpul valiti teine Edustus, kus seltside esindajad korporatsioonide rühma suhtes ülekaalu saavutasid.

Üliõpilaste esindus taotles, et üliõpilaskonna üldkorraldus määrataks kindlaks seadusega, mitte ülikooli poolt kinnitatud kodukorraga. Nn. üliõpilaskonna põhiseadus esitati 1923. a. täiendava osana Tartu Ülikooli seaduse eelnõusse. Esitatud formuleeringute kohaselt moodustasid kõik Tartu Ülikooli immatrikuleeritud üliõpilased Tartu üliõpilaskonna, kelle ülesandeks oli üliõpi-

⁷⁴ «Üliõpilasleht», 1920, nr. 1, lk. 4.

⁷⁵ Sealsamas, lk. 9.

⁷⁶ Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929, lk. 392.

⁷⁷ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 208, l. 305.

⁷⁸ Sealsamas, s.-ü. 101, l. 304—321.

⁷⁹ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 101, l. 302.

laste ühiste ettevõtete edendamine. Üliõpilaskonna organitena nähti ette üldkoosolek, Edustus ja selle juhatus ning mitmesugused toimkonnad. Kolmel üliõpilaste esindajal pidi olema õigus osa võtta ülikooli nõukogu koosolekute üliõpilaskonda puudutavates küsimustes. Rektori valimistest taotleti osavõttu Edustuse poolt valitud esindajate kaudu, kes pidid moodustama 10% valimis-kogu teiste liikmete arvust.⁸⁰

Vabariigi valitsus eesotsas põllumeestekogude liidri K. Pätsiga ei tahtnud üliõpilaskonna korraldust sellisel kujul ülikooliseaduse eelnõusse võtta. Peeti vajalikuks, et iga üliõpilane kuuluks sunduslikult mingisse organisatsiooni (korporatsiooni, seltsi), organisatsioonid valiksid Edustuse liikmed proportsionaalselt oma liikmete arvuga ning Edustuse liikmed oleksid vastutavad oma organisatsioonide ees.⁸¹ Nähtavasti pidas parajasti võimalolev põllumeestekogude partei Edustuse üldist valimist liiga demokraatlikuks. Üliõpilaste esindajate osavõttu ülikooli nõukogu koosolekuist ei peetud soovitatavaks. Eelnõu anti vastavate paranduste tegemiseks tagasi haridusministrile, kes 23. nov. 1923 teatas Tartu üliõpilaskonna juhatusesele, et tuleb läbi kaaluda, kuidas üliõpilaskonda valitsuse poolt esitatud alustel organiseerida. Ähvardati, et kui küsimus jääb selgusetu, ei võeta üliõpilaskonna korraldust ülikooli põhikirja.⁸²

Tartu Üliõpilaskonna Juhatus (R. Kleis, H. Kukke, A. Oinas) oma kirjades Haridusministeeriumile selgitas, et organiseerimata üliõpilasi on 70% ja organiseerumist ei ole võimalik sunduslikuks teha. Lisati, et kehtiva korralduse väljakujundamisest on võtnud osa kõik üliõpilased ja selle alusel on juba pikemat aega tegutsetud. Esimene Edustus kinnitas valimisviisi nimekirjade järgi, mis koostatakse kas organisatsioonide, nende rühmituste või üksikisikute poolt 15 allkirjaga.⁸³

25. nov. 1923 korraldas Edustus (seltside rühma algatusel) üliõpilaskonna II üldkoosoleku.⁸⁴ Üliõpilaskonna juhatus esitas üldkoosolekule resolutsiooni, mille järgi üliõpilaskonna põhiseadus oleks tulnud võtta ülikooli seadusse. Kuid kõike eesti ja saksa korporatsioonide liikmed, kes peaaegu *in corpore* üldkoosolekule olid käsutatud, hääletasid selle vastu, et üliõpilaskonna üldkorralduse sätted võetaks ülikooli põhikirja. Seega oli kaudselt tagasi lükatud ka üldkorralduse moodus ise. See seisukoht oli seda üllatavam, et Edustuses hääletasid samad isikud varem poolt. Oli tegutsetud sama üliõpilaskonna põhiseaduse ja Edustuse kodukorra alusel, mis oli maksmata pandud 1922. a. korporatsioo-

⁸⁰ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 208, l. 299—300.

⁸¹ Sealsamas, s.-ü. 212, l. 42.

⁸² Sealsamas, s.-ü. 208, l. 290.

⁸³ Sealsamas, s.-ü. 208, l. 291 ja 293.

⁸⁴ ENSV RAKA, f. 1776, nim. 1, s.-ü. 3, l. 1.

nide rühma enamuse ajal.⁸⁵ Nüüd orienteerusid korporatsioonid ilmselt põllumeestekogude partei poolt juhitava valitsuse näpunäidete järgi, tõendades sellega oma ideoloogilist kuulumist kodanluse kõige parempoolsemasse leeri.

Vastava propagandaga esinesid korporandid ka ajakirjanduse veergudel. Teatati, et 500 organiseeritud üliõpilast ei olevat «praeguse edustuse moodustamisega päri» ning üliõpilaskonna organiseerumise moodus peaks põhikirjas jääma lahtiseks. Üliõpilaskond võivat täiel jõul tegutseda ainult siis, kui ta looks keskkorralduse, mis põhineks olemasolevatel organisatsioonidel. Siiski pidavat võimalus jätama ka organiseerimatutele oma esindajaid keskorganisse saata.⁸⁶

Et keerulisest olukorrast välja pääseda, korraldas üliõpilaskonna juhatus 9. ja 10. veebr. 1924 üliõpilaskonnas referendumi, kus hääletusele tuli Edustuse otsus: «Tartu Üliõpilaskonna üldorgan, Üliõpilaskonna Edustus, valitakse üldisel, otsesel, salajasel ja ühetaolisel hääletusel proportsionaalsuse aluse nimekirjade järele, mis kokku seatakse üksikorganisatsioonide ja nende liitumiste poolt või esitatakse 20 üliõpilase allkirjaga. See üldkorralduse moodus tuleb üles võtta Ülikooli Põhikirja.» Referendumi selgituslehes oli toodud lähem põhjendus, milles peitub säärase üldorganisatsiooni paremus ja miks on tarvilik fikseerida üliõpilaskonna korralduse alused ülikooliseaduses. Edustuse otsus sai referendumil enamuse, millega ka üliõpilaskonna poolt heaks kiideti üldkorralduse moodus ja selle võtmine ülikooliseadusse.⁸⁷

Sellele järgnesid sammud üliõpilaskonnale seadusliku aluse kindlustamiseks ülikooli põhikirjas. Ülikooli valitsuse ja Haridusministeeriumi toetusel võeti ülikooliseadusse (1925. a.) ka üliõpilaskonda puudutav ülikooliseaduse osa (§§ 84—90), milleks üliõpilaskonna juhatus poolt saadeti pikem selgituskiri ülikoolile, valitsusele, Riigikogule ja selle rühmadele.⁸⁸ Üliõpilaskonda puudutav ülikooliseaduse osa, nii nagu ta 1925. a. Riigikogu poolt vastu võeti, nägi ette, et «kõik Tartu ülikooli immatrikuleeritud üliõpilased moodustavad koos üliõpilaskonna», s. t. üliõpilaskonna moodustasid üksiküliõpilased, mitte organisatsioonid. Üliõpilaskonna üldorgan ehk ametliku nimetusega Edustus tuli valida immatrikuleeritud üliõpilaste poolt üldise, otsese, salajase, ühetaolise, proportsionaalse valimisviisi alusel. Üliõpilaste esindajad võisid sõnaõigusega (mitte hääleõigusega, nagu sooviti) osa võtta ülikooli valitsuse, nõukogu, teaduskonnakogude ja muude organite koosolekuist otseselt üliõpilastesse puutuvate küsimuste arutamisel. Üliõpilaskonna Edustuse otsused, mis olid

⁸⁵ «Üliõpilasleht», 1924, nr. 2, lk. 20—21.

⁸⁶ «Päevaleht», 1923, 6. detsember.

⁸⁷ Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929, lk. 393.

⁸⁸ Sealsamas.

kõigile üliõpilastele sunduslikud, pidid hakkama maksma pärast nende kinnitamist ülikooli valitsuse poolt.⁸⁹ Seega oli üliõpilaste omavalitsus allutatud ülikooli juhtkonna kontrollile. Üldiselt võib üliõpilaskonna korraldust, nii nagu ta 1920.—25. a. välja kujunes, iseloomustada kui kodanlik-demokraatlikku.

Mis puutub Edustuse valimistesse, siis teadis iga korporatsioon ja selts juba täpselt ette, mitu häält ta saab, sest iga korporatsiooni või seltsi liige oli kohustatud hääletama ainult oma korporatsiooni või seltsi poolt. Et selle vastu ei eksitaks, oli korraldatud tugev kontroll ja hääletajate «masseerimine», mis tegi salajase hääletamise paroodiaks.⁹⁰ Seega olenesid hääletamise tulemused korporatsioonide ja seltside liikmete üldisest arvulisest vahekorrast, kuid muidugi võisid üldpilti mingil määral mõjutada ka organiseerimatud oma häältega.

Sotsiaal-Filosoofiline Üliõpilaste Selts võttis Edustuse valimistest osa, kuna need andsid võimaluse lendlehtede ja plakatite näol seltsi seisukohti laiemalt propageerida. Lendlehtedes nõuti ülikooli kõigile kättesaadavaks tegemist, proletaarsete üliõpilaste majandusliku seisukorra parandamist õppemaksu kaotamise, toetuslaenu andmise jt. abinõude rakendamise teel⁹¹ ning võideldi kodanliku ideoloogia vastu. Seltsi lendlehed ja plakatid äratasid elavat tähelepanu, kuna suur osa üliõpilasi sotsiaalsete küsimuste vastu huvi tundis. 1922. a. Edustuse valimistel sai Sotsiaal-Filosoofiline Üliõpilaste Selts kolm korda rohkem hääli, kui tal oli liikmeid (20 liiget, kuid hääli saadi 61), ning viis Edustusse ühe esindaja. Ka 1923. a. valimistel said proletaarsed üliõpilased Edustuses ühe koha, kuigi neile antud häälte arv oli vähenenud 55-ni. See oli tingitud ülikooli valitsuse poolt tehtud takistustest (valimisplatvormi tsenseerimine, lendlehtede levitajate kõrvaldamine, valimisplakatite väljapaneku ärakeelamine).⁹²

Üliõpilaste osavõtt Edustuse valimistest oli loid, näit. võttis 1923. a. valimistest osa vaid 48,6% hääleõiguslikest üliõpilastest. Et seltsid ilmutasid rohkem aktiivsust, kujunesid nende esindajad Edustuses domineerivaks. Vastavalt oma liberaalsele ideoloogiale püüdsid seltsid end näidata kogu üliõpilaskonna huvide kaitsjana.

Ülikool võimaldas Edustusel kasutada endist üliõpilaste ühiselamut, kui aga sinna asus keskarhiiv, anti Edustuse käsutusse üliõpilasmaja. Edustuse majandustoimkond organiseeris 1920. a. üliõpilasköögi, millega püüti luua üliõpilastele võimalus odavat toitu saada. Kuigi köögi jaoks saadi mitmesuguseid toetusi, oli

⁸⁹ «Riigi Teataja» nr. 122/123, 21. juulil 1925, lk. 849.

⁹⁰ O. S e p r e. Noorpõlve mälestusi. — Karastumine, lk. 123.

⁹¹ ENSV ORKA, f. 2110, nim. 1. s.-ü. 2, 1. b.

⁹² Sealsamas. l. 135.

toit 1920. aastate I poolel väheväärtuslik ja lõunastajaid napilt. Paljudel organisatsioonidel oli oma einelaud. Hiljem hakati rohkem rõhku panema toidu kvaliteedile ja sööjate arv kasvas. Otsustavam pööre paremusele toimus aga alles 1929. a., mil Edustus teostas kõõgi reorganiseerimise omaettevõttelisele alusele.⁹³

Edustus protesteeris 1921. a. märgukirjaga⁹⁴ õppemaksu tõstmise vastu, rõhutades, et selles nähakse kõrgema hariduse muutmist jõukamate kihtide eesõiguseks. «On arusaamatu, miks just üliõpilased peavad ülikooli ülalpidamise kulud endi kanda võtma, kuigi ülikool on riikliku tähtsusega ettevõtte,» kirjutasid märgukirja autorid. Paluti tungivalt õppemaksu endise normi juurde jääda, juhtides tähelepanu sellele, et vastasel korral on osa üliõpilasi sunnitud ülikoolist lahkuma.

Alates 1920. a. maist taotleti valitsuselt riiklikku õppimisaenu. Vastav eelnõu⁹⁵ võeti vastu üliõpilaste üldkoosolekul. Ülikooli ajutine nõukogu tunnistas riikliku abiandmise üliõpilastele küll tarvilikuks, kuid pidas eelnõu puudulikuks, kuna abi olevat «liiga laialt kavatsatud»⁹⁶. Laenu andmise kava töötati korduvalt ümber. Tartu üliõpilaskonna III üldkoosolekul⁹⁷ 30. III 1924 kiideti heaks õppelaenu fondi põhikiri Edustuse poolt 18. III 1924 vastuvõetud kujul. Fond pidi andma üliõpilastele pikaajalist madalaprotsendilist laenu ning määrama stipendiume ja toetusrahasid. Fond pidi saama sissetulekud üliõpilastelt (1% suuruses ülikooli õppemaksust), toetustest asutustelt ja eraisikutelt, riiklikest toetussummadest, lisamaksudest alkoholi ja muu pealt.⁹⁸ Edustus esitas vastavad ettepanekud ülikoolile ja valitsusele, kuid sel taotlusel ei olnud tulemusi.

Ülikoolis tulid küll igal semestril jaotamisele riigi- ja oma-valitsuste (maakonnad, linnad) poolt määratud stipendiumid, kuid nende arv oli väike. Kui 1921. a. tuli 1 stipendium 16 üliõpilase kohta, siis 1925. a. tuli 1 stipendium 46 üliõpilase kohta. Stipendiumide arv ei suurenenud üliõpilaste arvu tõusmisel, vaid jäi põhiliselt samaks. Ka ei võimaldanud nende suurus äraelamist. Näiteks oli riigisummadest saadud stipendiumide suurus 4000, 8000 ja 12000 marka aastas, millise rahaga võis hädavaevu elada 1—3 kuud. Mis puutub stipendiumide jagamisse, siis märgiti isegi kodanliku ajakirjanduse veergudel, et sageli määratakse stipendium küllalt jõukatele üliõpilastele, kuna kehvemad jäetakse ilma.⁹⁹

⁹³ Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929, lk. 399.

⁹⁴ «Postimees», 1921, 6. detsember.

⁹⁵ ENSV RAKA, f. 1776, nim. 1, s.-ü. 1, l. 14—16.

⁹⁶ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 141, l. 56.

⁹⁷ ENSV RAKA, f. 1776, nim. 1, s.-ü. 4, l. 1.

⁹⁸ «Üliõpilasleht», 1924, nr. 2, lk. 23.

⁹⁹ «Postimees», 1923, 25. september.

1923. aastal töötas Sotsiaal-Filosoofiline Üliõpilaste Selts välja «Eesti Vabariigi proletaarsete üliõpilaste riikliku toetuse seaduseelnõu»,¹⁰⁰ mille järgi stipendiumide saamiseks vajalike tunnistuste väljaandmine tuli anda proletariaadi organisatsioonide kätte. Toetust määravas komisjonis pidi Eestimaa Töölisühingute Üldliidu esindajail olema vetoõigus.

Seaduseelnõu esitati Eestimaa Töörahma Partei Riigikogu rühma kaudu Riigikogule. R. Pälson märkis eelnõu põhjendamise kõnes, et Tartu Ülikoolis õpib palju proletaarlaste-üliõpilasi, kes on majanduslikult väga viletsas seisukorras, kuid stipendiumi määramisel ei peeta silmas üliõpilase ainelist seisukorda, vaid mõju avaldavad tutvused jne.¹⁰¹

Kommunist J. Reesen oma kõnes põhjendas ülikooli vajalikkust proletariaadile: «Keskkoolid on ainult puht ettevalmistamise asutused ülikooli jaoks, kus ei õpetata ilmavaateid... Ülikoolis juba valib inimene omale teatava sihi ja teatava tööala. Seal pörkab ta igasuguste ilmavaadetega kokku..., temal on ka juba omal teatavad elukogemused. Ta suudab ilmavaadete vahel vahet teha ja sellepärast soovitame meie siiski sellele vaatamata, et teie ülikool on kodanlik ülikool, et seal kodanlikud professorid kodanlikku ilmavaadet õpetavad, siiski soovitame töölisnoorsoole sinna minna, et ka sellest kodanlikust rämpsusust, mis seal õpetatakse, välja noppida väärilisemad andmed.»¹⁰²

R. Pälson tegi eelnõu esitamisel kõigepealt ettepaneku anda see hariduskomisjoni, kuid parempoolsete, eriti kogupõllumeeste häälega, kes tahtsid kohe asuda eelnõu läbikukutamisele, läks see I lugemisele. Metssotsid J. Piiskar ja O. Gustavson ei olnud eelnõuga esitatud kujul rahul ja leidsid, et see oleks tulnud enne esitamist teiste töölisrühmadega läbi arutada. Et üliõpilaste toetamise küsimus siiski leiaks lahenduse, tegid nad ettepaneku eelnõu I lugemine pooleli jätta ja anda eelnõu hariduskomisjoni. Väikekodanlikule intelligentsile ei olnud ilmselt vastuvõetav asjaolu, et eelnõu järgi pidi stipendiumi taotleja esitama tunnistuse töölisorganisatsioonilt. A. Janson (kommunist) väljendas seda nõuet Riigikogus üsna resoluutselt: «Iga proletaarlane, olgu ta tööline või intelligent-proletaarlane, olgu töölisühingu liige. Kui ta ühisuse liige ei taha olla, ei ole tal mingit moraalselt õigust saada toetust, mis proletaarlastele määratud, ning loomulikult ta töölisühisuselt nõutavat tunnistust ei saa.»¹⁰³ See mõnevõrra sektantlik seisukoht muidugi ei soodustanud antud eelnõule Riigikogus laiemat toetuse võitmist.

¹⁰⁰ ENSV ORKA, f. 2110, nim. 1, s.-ü. 2, l. 22, ka s.-ü. 3, l. 17.

¹⁰¹ II Riigikogu protokollid, 2. istungjärk, 1923, v. 1218.

¹⁰² Sealsamas, v. 1242.

¹⁰³ Sealsamas, v. 1244.

J. Reesen selgitas, et kui kommunistid esinesid ettepanekuga anda eelnõu hariduskomisjonile, siis just sel eesmärgil, et kõik need Riigikogu rühmad ja liikmed, kes on tõsiselt huvitatud kehvematele üliõpilastele kõrgema hariduse võimaldamisest, saaksid läbi kaaluda, missugusel alusel ja missuguses sihis oleks võimalik proletaarsetele üliõpilastele toetust muretseda. Ta toetas J. Piiskari ettepanekut eelnõu I lugemine katkestada ja anda eelnõu hariduskomisjonile.¹⁰⁴

See ettepanek lükati häälteenamusega tagasi, samuti lükati eelnõu ise I lugemisel tagasi.¹⁰⁵ Et kodanlikud parteid proletaarsete üliõpilaste toetamise küsimust isegi hariduskomisjonile ei tahtnud esitada, mis oleks neile võimaldanud kodanluse huvides seaduseelnõus parandusi teha, siis näitasid nad selgesti, et nad üldse ei soovi töölisnoorsoole kõrgemat haridust võimaldada. Teiseks näitas selle eelnõu lugu veel kord selgesti, kui vajalik oli progressiivsete nõudmiste läbisurumiseks kõigi demokraatlike jõudude koostöö.

Et õppimisvõimalused kõigile ei olnud majanduslikult kindlustatud, selles avaldus kodanlik-demokraatliku ülikooliseaduse piiratud, silmakirjalik iseloom. Siiski oli töölisklassi seisukohast väärtus, mis kõigi keskkoolilõpetanute vormilisel õigusel astuda ülikooli ilma võistluseksamiteta (vastuvõetavate arvu kindlaksmääramist kuni 1935. a. ei rakendatud).

Mida rohkem oli üliõpilasi, seda suurem oli nende hulgas töölisklassist võrsunute protsent, kes raskustega võideldes kõrgemat haridust omandasid ja mõnikord ka edu saavutasid. 1926. a. ulatus üliõpilaste arv 4700-ni,¹⁰⁶ mis oli kodanliku perioodi kõrgeimaks tasemeks. Võrreldes rahvaarvuga oldi üliõpilaste suhtelise arvu poolest maailmas esikohal.

Ülikooli autonoomia, kuigi see oli haridusministri kontrolliga piiratud, tagas ülikooli õppe- ja teadusliku töö asjatundliku juhtimise õppejõudude endi poolt, kes oma eriala vajadusi kõige paremini tundsid ja mõistsid.

Üliõpilaskonna esinduse rajamine kodanliku parlamentarismi põhimõttel, kõigi üliõpilaste, ka organiseerimatute õigus võrdsel alusel teistega esinduse tööst osa võtta, kindlustas teatud sõnavabaduse.

Hiljem algas reaktsiooniliste jõudude pealetung kõigele sellele, mis sõjajärgseil revolutsioonilise tööliikumise tõusuaastajal oli saavutatud. Eriti teravaks muutus fašiseeruva kodanluse ja ülikooli demokraatlike ringkondade vastuolu aastail 1934—1940. Sellest aga lähemalt järgnevas artiklis.

¹⁰⁴ II Riigikogu protokollid, 2. istungjärg, 1923, v. 1235—1236.

¹⁰⁵ Sealsamas, v. 1485.

¹⁰⁶ ENSV ORKA. f. 1108, nim. 5, s.-ü. 576, l. 18.

БОРЬБА ВОКРУГ ЗАКОНА ТАРТУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА В 1919—1925 ГГ.

Ы. Эланго

Резюме

Основным источником высшего образования в буржуазной Эстонии был Тартуский университет, унаследованный от царского времени. Октябрьская революция сделала возможным преобразование его в эстонский национальный университет. Однако вследствие непродолжительности существования советской власти этим вопросом вместо рабочего класса занялась буржуазия. Эстонская буржуазия нуждалась в высшей школе для идеологического укрепления своего государства и обеспечения его специалистами.

Начиная с 1919 г., как по научному профилю, так и по преподавательским кадрам и языку обучения университет стал преобразовываться в национальный университет. Этот процесс не проходил без борьбы. Рабочий класс и демократическая интеллигенция, на образ мышления которых оказали воздействие революционные идеи, требовали, чтобы университет был по своему устройству демократическим и автономным, чтобы высшее образование было доступно трудящимся. Представители эстонской прогрессивной интеллигенции выступили в Учредительном собрании и Государственном собрании против подготовки духовенства за счет государства, т. е. против существования теологического факультета в рамках университета.

Из-за борьбы, развернувшейся по этим вопросам, закон Тартуского университета был принят в Государственном собрании только лишь в 1925 году. Реакционерам удалось все-таки сохранить в университете теологический факультет, этому содействовала победа клерикалов в 1923 г. в вопросе обучения за счет государства вероучения в начальных и средних школах. Для организации учебной и научной работы закон 1925 г. гарантировал университету определенную автономию.

Студентам приходилось бороться за то, чтобы им было предоставлено самоуправление, зафиксированное в университетском законе. Студенты объединялись в различные корпорации и общества, однако большая часть студенчества (примерно 70%) в них не входила. Наиболее реакционные круги и корпоранты были за такое представительство студенчества, куда входили только организованные студенты. И все же демократически настроенным представителям студенчества удалось добиться фиксации в законе 1925 года представительного органа всех имматрикулированных студентов, избранного на общих основаниях. В организации

студенчества победу одержал принцип буржуазно-демократического парламентаризма.

Пролетарские студенты, которых представляло социал-философское общество, направляемое Коммунистической партией Эстонии, участвовали в выборах студенческого представительства, ибо это позволяло шире пропагандировать идеи общества. Однако вскоре университетские власти стали чинить препятствия деятельности общества, и в конце 1924 г. оно было запрещено.

В первое время буржуазное государство нуждалось в большом количестве кадров национальной интеллигенции, поэтому число студентов в эти годы не ограничивалось. Число студентов в Тартуском университете значительно выросло по сравнению с довоенным временем. Но поскольку условия учебы не были для всех в материальном отношении благоприятными, большому числу студентов приходилось одновременно учиться и работать. Вследствие ограниченности перспектив экономического развития буржуазной Эстонии число студентов начало сокращаться. Одновременно реакционные силы перешли в наступление против буржуазно-демократического устройства университета .

KAMPF UM DAS HOCHSCHULGESETZ DER UNIVERSITÄT TARTU IN DEN JAHREN 1919—1925

O. Elango

Zusammenfassung

Die Hauptquelle der Hochschulbildung im bürgerlichen Estland war die Universität Tartu, ein Erbe aus der Zarenzeit. Die Oktoberrevolution ermöglichte es, auf dieser Basis eine estnisch-nationale Universität zu errichten, doch wegen der kurzen Dauer der Sowjetmacht in Estland beschäftigte sich anstatt der Arbeiterklasse das Bürgertum damit. Das estnische Bürgertum bedurfte einer Hochschule zur ideologischen Festigung seines Staates und zu dessen Belieferung mit Fachkräften.

Seit 1919 wurde die Universität sowohl hinsichtlich ihrer wissenschaftlichen Beschaffenheit als auch ihres Lehrkörpers und der Unterrichtssprache als estnisch-nationale Hochschule ausgebaut. Dieser Prozess konnte nicht ohne Kampf vor sich gehen. Die Arbeiterklasse und die demokratische Intelligenz, die von revolutionären Ideen beeinflusst waren, forderten, dass die Hochschule demokratisch und autonom, dass die Hochschulbildung dem werktätigen Volk zugänglich wäre. Die Vertreter der estnischen progressiven Intelligenz in der Konstitutionierenden Versammlung und in der Staatsversammlung setzten sich ein gegen die

Ausbildung von Geistlichen aus Staatskosten, d. h. gegen das Vorhandensein der Theologiefakultät an der Universität.

Durch den Kampf um diese Fragen wurde die Verabschiedung des Hochschulgesetzes in der Staatsversammlung erst im Jahre 1925 erreicht. Den reaktionären Kreisen gelang es dennoch, die Theologiefakultät an der Hochschule zu erhalten, was auf den Sieg des Klerus, der 1923 den Religionsunterricht auf Staatskosten sowohl in der Grund- wie in der Oberschule durchsetzte, zurückzuführen ist. Das Gesetz des Jahres 1925 sicherte der Universität eine gewisse Autonomie bei der Gestaltung des Unterrichts und der Forschung zu.

Die Studenten hatten dafür zu kämpfen, dass ihnen eine Selbstverwaltung zugesprochen und dass diese auch im Hochschulgesetz festgelegt werde. Die Studenten schlossen sich in vielerlei Korporationen und Vereinen zusammen, doch das Gros (ca. 70%) gehörte nicht zu ihnen. Die reaktionärsten Kreise des Bürgertums und die Korporanten traten für eine Studentenvertretung ein, der nur organisierte Studenten angehören. Dennoch gelang es 1925 dem demokratisch gesinnten Teil der Studentenschaft, im Hochschulgesetz eine Studentenvertretung festzulegen, die von allen immatrikulierten Studenten auf gleicher Grundlage gewählt wurde. So siegte das Prinzip des bürgerlich-demokratischen Parlamentarismus.

Die proletarischen Studenten, die von dem Sozial-Philosophischen Studentenverein unter Führung der Kommunistischen Partei Estlands vertreten wurden, nahmen an den Wahlen der Studentenvertretung teil, da sie so die Standpunkte des Vereins besser propagieren konnten. Doch der Tätigkeit des Vereins wurden von der Universitätsführung recht bald Hindernisse in den Weg gelegt, und Ende 1924 wurde der Verein geschlossen.

Da es dem bürgerlichen Staat zunächst an nationalen intellektuellen gebrach, wurde die Zahl der Studenten in jenen Jahren nicht eingeschränkt. Ihre Zahl an der Universität Tartu wuchs im Vergleich zur Zeit vor der Revolution beträchtlich. Da jedoch den Studenten die materielle Basis für das Studium häufig fehlte, mussten viele neben ihrem Studium arbeiten. Durch die geringe Entwicklungsperspektive der Wirtschaft im bürgerlichen Estland begann sich die Zahl der Studenten bald zu verringern. Zugleich gingen die reaktionären Kräfte zum Angriff auf das bürgerlich-demokratische Hochschulstatut über.